

(Bijdrage Het Wold, jaargang 4, nr. 2, 2005)

Henny van Harten, conservator Fraeylemaborg

Bouwhistorisch onderzoek in de Fraeylemaborg

Iedereen is het met elkaar eens: de Fraeylemaborg is een fraai gebouw met een bijzondere uitstraling. Ook staat vast dat het huis zich heel geleidelijk heeft ontwikkeld en daar eeuwen over heeft gedaan. Maar wat weten we nu over dat bouwproces en hoe zijn de gegevens daarover vastgelegd? Weliswaar is er tijdens de grote restauratie van de borg in 1973 en 1974 ook het nodige ontdekt. Het gebouw stond toen immers volledig “op de kop” en er kwamen bouwsporen in zicht die normaal gesproken verborgen blijven. Helaas zijn de conclusies en gegevens in deze periode slechts summier gedocumenteerd. Gelukkig hebben we nog wel een uitgebreide fotoserie van het lege borggebouw uit 1972, waarop allerlei inmiddels weer bedekte bouwkundige details te zien zijn. Het was echter duidelijk dat er op het gebied van de bouwhistorie nog het nodige huiswerk lag!

Borg voor de restauratie in 1973, deels zonder stucwerk. Drie dichtzettingen van oude vensters zijn zichtbaar in de muur van de Groene Kamer.

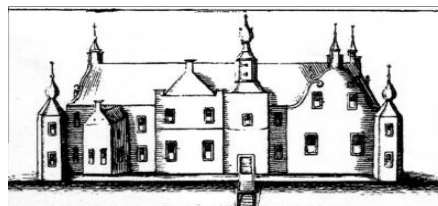
Niet alleen voor de historische geschiedschrijving van het landgoed is de bouwgeschiedenis van belang. Ook in de praktijk van alledag zijn dergelijke gegevens nodig om verantwoorde beslissingen te kunnen nemen. Dat geldt bijvoorbeeld voor groot onderhoud, voor restauraties en voor andere ingrepen aan het unieke borggebouw.

De Stichting Landgoed Fraeylemaborg gaf daarom eind 2003 opdracht tot een bouwhistorisch onderzoek van het borggebouw. Een dergelijk onderzoek wordt uitgevoerd volgens vaststaande normen, onder meer vastgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De opdracht ging naar twee bouwhistorici, Jan Battjes en Hans Ladrak, die samenwerken onder de vlag “Battjes & Ladrak Bouwhistorici”. Ze waren geen nieuwkomers in borgenland. Al eerder verrichtten ze een bouwhistorisch onderzoek in de Menkemaborg in Uithuizen. De boeiende resultaten daarvan zijn inmiddels gepubliceerd in een boek dat in die borg te koop is.

In februari 2004 zetten de heren, voor ons al snel Jan en Hans, hun tanden in de Fraeylemaborg. Ze werden regelmatige gasten, die de borg van onder tot boven onderzochten. Ik trof ze soms aan boven in de kapconstructie, dan weer in een kruipruimte onder een borgkamer. Zelfs in de waterkelder oftewel regenbak onder de keuken, afgesloten met een houten luik en een zandstenen plaat, staken ze hun licht op. Op de foto's die ze hier maakten is te trouwens zien hoe aardig dit waterreservoir is betegeld, met fraaie geel geglazuurde plavuizen. Bij hun zoektocht naar bouwsporen was er natuurlijk een beperking: ons fraaie borggebouw is van binnen en van buiten grotendeels gestuct. Omdat de borg niet in restauratie of anderszins in onderhoud was, moesten de onderzoekers de sporen zoeken in de bestaande, aangeklede situatie.

Ze doken daarnaast in oude tekeningen, foto's en documenten en restauratieverslagen en interpreteerden deze opnieuw. Bekende afbeelding zoals van Coenders (circa 1670) en Beckeringh (circa 1780) werden zorgvuldig vergeleken met de aangetroffen bouwsporen.

Ook lieten ze dendrochronologisch onderzoek verrichten. Van een aantal jukken in de kap en enkele balken kon de leeftijd verrassend nauwkeurig worden vastgesteld. Al met al werden er zoveel gegevens verzameld dat een verantwoorde hypothese kon worden opgesteld over de belangrijkste fasen van de ontwikkelingsgeschiedenis van de borg. Op 1 september werden de conclusies in de Kleine Zaal van de Fraeylemaborg gepresenteerd in een opmerkelijk rapport. Een aantal belangrijke punten volgen hieronder.

Afbeelding Fraeylemaborg op de kaart van Coenders (circa 1670)

Meer dan zeven eeuwen oud!

De onderzoekers stellen vast dat de Fraeylemaborg een monument is van uitzonderlijk grote waarde voor de regionale en nationale bouwgeschiedenis. In de borg zijn delen bewaard uit de vroegste ontstaansgeschiedenis die dateren uit maar liefst de dertiende eeuw! Van de daarop volgende fasen zijn eveneens grote delen bewaard. Dat het begin van de borg ruim vijf eeuwen oud zou zijn was altijd al onze veronderstelling. Het boekje van onze gewaardeerde oud-voorzitter Dr. G. Overdiep heette niet voor niets “Vijf eeuwen Fraeylemaborg”. Er was echter de nodige discussie over deze veronderstelling: wellicht was de start van het borggebouw pas van latere datum? De conclusie van het bouwhistorisch onderzoek, dat de oorsprong van onze borg maar liefst zeven eeuwen oud is, zorgde dan ook voor de nodige opwinding.

Dat alleroudste deel van de borg, het steenhuis, is nog te herkennen in de keuken. Het vloerniveau lag vroeger wel aanmerkelijk lager. Op grond van het steenformaat van 32 x 15 x 9 cm en de tienlagenmaat van 102 cm kan de oudste fase gedateerd worden vóór 1300. Gebouwen in Groningen waarin een vergelijkbaar steenformaat voorkomt, stammen uit deze periode.

Na de laatste restauratie werden in de keuken drie nissen in de muren in het zicht gehouden. Bij rondleidingen noemden we dat heel spannend schietgaten, maar dat bleek niet te kloppen. Volgens Jan en Hans waren het lichtopeningen. Op sommige plaatsen in de keuken is de oorspronkelijke muurdikte van het steenhuis nog aanwezig, maar niet overal. Nader onderzoek wees uit dat de muur aan de zuidoostzijde oorspronkelijk dikker is geweest (circa 75 cm) en later is afgekapt tot de huidige dikte. Conclusie: een echt steenhuis met dikke muren en maar liefst zeven respectabele eeuwen oud!

De plaats van de toren

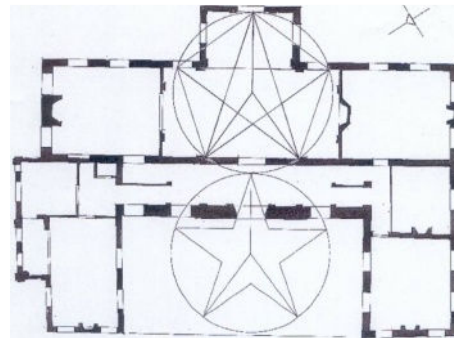
De meest gestelde vraag over de Fraeylemaborg is wellicht: waarom staat de toren niet in het midden? Want terwijl het huidige gebouw grotendeels een symmetrische indruk maakt, staat die opvallende toren rechts van het midden. Wij wisten al dat de toren een ouder onderdeel van de borg is maar dit onderzoek wijst op de periode tussen 1500 en 1550. In die tijd woonden er nog “echte” Fraeylema's in onze borg. Remmelt Fraylma wordt vermeld tussen 1504 en 1527, Osebrand tot 1540. Hillebranda Fraeylema trouwt in 1548 met Seino Rengers en samen vertimmeren ze de borg en laten grachten graven. Een toren gaf allure aan een gebouw en verhoogde de status. Bij veel Groninger borgen stond een toren óf in een hoek van twee haaks op elkaar staande bouwdelen, óf midden voor een gebouw. Bij de Fraeylemaborg lijken deze opties niet van toepassing. Maar schijn bedriegt. Ook bij de Fraeylemaborg was de toren oorspronkelijk het symmetrische middelpunt van het toenmalige architectonische

concept. In de fraaie driedimensionale tekeningen die voor dit onderzoek gemaakt werden laten Battjes en Ladrak zien hoe voor het langgerekte borggebouw tussen 1500 en 1550 een symmetrisch front met toren is gebouwd. Ook in de borg zelf (bijvoorbeeld in de kerker) zijn bouwsporen gevonden die dit ondersteunen.

Een fraaie ruimtelijke indeling

Bezoekers van de Fraeylemaborg zijn altijd onder de indruk van de fraaie ruimtewerking van het middendeel van het huis. De Grote en Kleine Zaal, samen met de Vestibule, stralen een bijzondere harmonie uit. Verondersteld werd dat deze ruimtelijke indeling dateerde uit de tijd van borgheer Hendrik de Sandra Veldtman. Deze kocht in 1781 het verwaarloosde landgoed en startte een grootscheepse restauratie. Hij bracht het gebouw onder een schilddak met een doorgaande kroonlijst, verwijderde de torentjes voor de borg en brak het poortgebouw af. Aangenomen werd dat hij ook de indeling van de Zalen voor het eerst tot stand bracht. Ons bouwhistorisch onderzoek wees echter uit dat de ruimtelijke indeling in grote lijnen al aanwezig was in 1781. Het is waarschijnlijk dat de beroemde borgheer Henric Piccardt hier al verantwoordelijk was, maar ook zijn schoonvader Osebrand Johan Rengers kan er mee begonnen zijn. Het gaat dan om de periode tussen 1650 en 1700. Bij de verbouwingen die toen plaatsvonden werd het architectonische principe van de Gulden Snede toegepast. Deze maat was populair in de periode van het Classicisme en had een harmonieuze uitstraling. De wiskundige formule is: $a : b = b : (a + b)$. De verhoudingen van de huidige Grote Zaal corresponderen nauwkeurig met de maten en hoekpunten van een pentagram. Ook al zien we deze wiskundige vorm niet direct, toch heeft dit grote invloed op de harmonie die van deze ruimte uitgaat. Het is ondenkbaar dat een dorpsstimmerman voor dit ingewikkelde concept verantwoordelijk was. Zou hier toch de hand van Piccardt in herkend kunnen worden, van wiens kerk in Harkstede gezegd wordt dat die gebouwd is op basis van Vrijmetselaars symboliek? Piccardt was ook verantwoordelijk was voor de aanleg van een barok park bij de Fraeylemaborg en had een internationaal netwerk van hoogeplaatste en kunstlievende relaties.

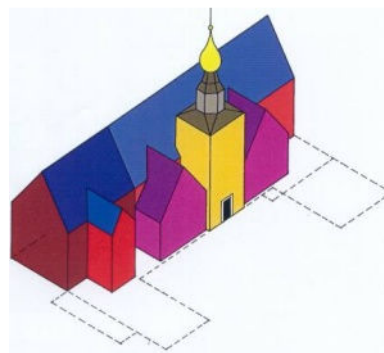
De Sandra Veldtman heeft bij zijn verbouwing vanaf 1781 het concept van de Gulden Snede en van het pentagram gerespecteerd. De fraaie stucdecoratie in Louis XVI stijl is hierop aangepast. Het bouwhistorisch onderzoek heeft ook uitgewezen dat de uitbouw van de Grote Zaal al voor 1780 aanwezig was.

Grote Zaal met pentagram

De vleugels van de borg

Dat de borg heel wat verschillende fasen heeft doorgemaakt was wel bekend, maar met name de vleugel aan de noordoost zijde kan er wat van! Dit is de vleugel aan de linker kant als je voor het gebouw staat. In die linkervleugel hebben Battjes en Ladrak maar liefst vijf bouwvolume-fasen ontdekt en wellicht zijn er nog meer. Op de driedimensionale tekeningen hebben ze treffend geïllustreerd hoe stukje bij beetje de huidige vorm is gegroeid, alsof de borg is opgebouwd uit Legoblokjes. De ruimte van de huidige Eetkamer met dienkamer dateert uit de periode van Piccardts grote verbouwing. Dat klopt gelukkig prima bij ons vaste verhaal dat dit deel van de borg werd aangebouwd ter ere van een bezoek van Koning-Stadhouder Willem III. Ook de vleugel aan de zuidwestzijde, de rechter vleugel, kent tenminste twee bouwfases. De ruimte van de huidige Rode Kamer, met daaronder de Kerker, dateert van voor 1670. Het bouwvolume van onze Kinderkamer is toegevoegd bij de grote Piccardt-verbouwing. En zo ontstond geleidelijk de U-vorm die het gebouw nog altijd heeft.

*Fase 3 1500-1550
Voor het lange huis wordt een
symmetrisch front met toren gebouwd.*

De borg na 1800

Hendrik de Sandra Veldtman heeft tot zijn overlijden in 1816 kunnen genieten van het fraai opgeknapt landgoed Fraeylemaborg. Via zijn dochter Louise vererft de borg in 1867 op de familie Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren. Gedurende de 19de en 20ste eeuw blijft de borg bouwkundig gelijk en vinden er geen noemenswaardige aanpassingen meer plaats. Ook bij de grote conserveringrestauratie in 1973-1974 wordt door de nieuwe eigenaar, de Gerrit van Houten Stichting, terughoudend en sober ingegrepen. Dankzij dit zorgvuldige beheer kunnen wij nog altijd genieten van de unieke Fraeylemaborg!